

דרשה ודרוש – בין 'מזרח' ל'מערב'

יעקב אלבוים

אעיר שלוש הערות כלליות ועוד אחת ספציפית, וכולן כעין סניף לדברי ד"ר הקר, שפתח לנו פתח לנושאים רבי חשיבות הן לגופם, בתחום ההיסטורי, והן מעבר לו. ההערה הראשונה עניינה היחס 'המסויג והחשדני' של חוקרי תולדות המחשבה, הספרות וההיסטוריה אל 'היצירה הדרשנית או אל הפרשנות הדרשנית'. התולדה של ההסתייגות והחשדנות כלפי היצירה הדרשנית היתה הזנחתה במחקר לסוגיו ולענפיו, ובנדון זה ראוי להדגיש, כדי להסיר מכשול מצד אחד וכדי לפנות דרך ישרה מצד שני, שהיקפה של הזנחה זו אף גדול ממה שמשמע מדברי ד"ר הקר. גם היצירה של חכמי המרכז התרבותי שפעל באותה עת בפולין ובאשכנז לא נדונה. גורל אחד היה ליצירה זו בכללה. אין הדבר תלוי במקום, ובפועל גם לא בזמן. הסיבות שניתנו על-ידי ד"ר הקר כוחן יפה להסביר מדוע לא שפר חלקה של ספרות זו כל כולה. רק ליתר הדגש אומר, ששורש העניין בהנחה הכמעט אקסיומאטית שהניחו החוקרים, כי מה שאינו מובע על דרך השיטה בהכרח אינו עשוי לשקף שיטה, ונשכח מהם שמאז האגדה ועד ימינו דרך המלך של היצירה העברית היא דרך ההבעה האגבית, זו המשעינה עצמה על המקורות (וזה נכון אף יותר לגבי הספרות של הפזורה האשכנזית). כבר היצירה המדרשית נתלית לצורך הבעת ערכיה במקראות. אחרי כן הפכה היא עצמה למוקד התייחסות, וחכמי הדורות הבאים ברובם נאחזו בה לצד אחיזתם במקרא. התוצאה היא שספרות הדרוש (ואני כולל בה את ספרות הפרשנות העשויה כדוגמתה) לא זו בלבד שהיא עצמה אפשר היתה לדומינאנטית ביצירה העברית, אם לא נקח בחשבון את ספרות ההלכה, אלא שבדרכים שונות הקנתה גם ליצירה שמעבר לגדריה את אופיה המיוחד. הדרוש חילתל להרבה מסוגי היצירה העברית, ובכלל זה לספרות העיונית, לספרות המוסר וכיו"ב. על רקע זה יש לתמוה לכאורה עוד יותר על הזנחתה. אכן ודאי ניתן למצוא במה שנאמר הסבר בצד מה, אולם יש עוד להוסיף. איתרע מזלה של ספרות הדרוש והיא גם אינה מצטרפת מבחינת העולם הרוחני שמשתקף בה (ושוב הדברים טובים אף יותר לגילוייה האשכנזים) לשיטות חשיבה שקבלו 'היתר' לבוא בקהל, קרי: לפילוסופיה או לקבלה (כידוע גם הקבלה זכתה רק לא-מזמן ל'היתר' כזה במחקר). עדיין נותר חשד להגות שאינה מצטרפת לזרמים שנתמסדו, וכוננתי להתמסדות במחקר ולאוו דווקא בחיים. נראה, כי יש בכך מירושת גישתה של 'חוכמת ישראל' במערב, שמלכתחילה שאפה להדגיש את הממד הראציונאלי שביהדות לתולדותיה. אין צריך לומר שגישתה של זו בכלל, וכודאי

בקשר לפרטים, דורשת רביזיה. יש סימנים לכך, שצעדים ראשונים בכיוון רביזיה כזו כבר נצעדו, אבל עדיין רבה הדרך, וסימן לדבר: הנושא שבדיוננו. ועוד, כשם שאין מסריה של ספרות הדרוש מקובלים הרבה משום חוסר תאימותם עם המקובלות, כך גם צורותיה שודאי אינן עלולות בקנה אחד עם מדדיהם של מחפשי הצורות ה'ניקות'. בדרושים נמצא ברגיל עירוב צורות, ופעמים הרבה אף פגמים לשוניים וסגנוניים, והאמונים על היפה המקובל קשה להם למצוא בהם חפץ. עדות לכך גם נדירותם של ספרים על ספרות הדרוש. שנים הם בלבד העוסקים בצד הספרותי של היצירה בתחום זה, והם: ספרו של י' ביתן I. Bettan, *Studies in Jewish Preaching*, Philadelphia 1939; ספרו של י' דן, ספרות המוסר והדרוש, ירושלים 1975.

דברים אחרונים אלו מובילים אותנו לעניין השני – לכמה הרהורים ספרותיים בטיבה של הסוגה (ד'אנר) או ליתר דיוק הסוגות, שפוננו (כאחת!) בדברי ד"ר הקר: 'דרשה או יצירה דרשנית'. הזיקות בין דרשה, דרוש ופרשנות מורכבות הן. לא רק שיש מעברים מבחינת תהליך היצירה מדרשה אל דרוש ומדרשה אל פרשנות (דוגמה לעניין האחרון – יצירת ר"מ אלשיך), אלא שיש גם חיבורים שבהם הדרוש והפירושו, או ה'דרשה' וה'פרישה' בלשון המונחים המקובלת על ר' יצחק עראמה, באו שלא מתוך הבחנה ברורה ביניהם. ועוד, יש חיבורים שהזיקה בין הדרשה (זו הפומבית) והביטוי שבכתב בדרוש ובפרשנות היא זיקה מוחשת, ומצויים חיבורים שזיקה כזאת כמעט אינה מורגשת בהם. יתר על-כן, יש ספרות דרוש שאינה תוצר של דרשה באופן ישיר. דוגמה לכך ניתן למצוא ביצירת המהר"ל מפראג, החכם בן המאה ה-16.

בירור הסוגות לעצמן והבהרת הזיקות ביניהן הוא עדיין צורך נדרש לגופו, וגם לעניין שעלה בדברי ד"ר הקר, והוא מידת שמישותן של הסוגות הללו לעבודת ההיסטוריון – ובכך אעבור להערה השלישית בדבריי. הבעיה אם הדרשה, והוא הדין גם ביחס לדרוש ולפרשנות, בין שהם בטהרתם ובין שאין הם בטהרתם, עשויים לשמש מקור היסטורי, תלויה בשאלה מה טיבה של השאלה ההיסטורית, רצה לומר מה תכלית בקשתנו: האם עובדה או תהליך, האם מידע בנושאי חברה או קווים מנחים לשירטוט דיוקן תרבותי-רוחני של אישיות, קהילה, דור וכיו"ב. מאליו ברור שיש תכליות, שהכלים האלה מחזיקים ברכה להשגתן, ויש שהתרומה שבהם לא תהיה כבדת משקל. בין כך ובין כך תנאי בסיסי הוא: ידיעת טיב הסוגות לצורך הפרדה בין המרכיבים הקונבנציונאליים (בתוכן ובצורה, והדברים קשורים זה בזה) ובין המרכיבים החדשים שבהם.

אחת הקונבנציות של הסוגות הנזכרות היא ה'מישחק' שמחברים 'משחקים' בין חידוש לחזרה. לא כל הטוען טענת חידוש אכן מחדש, ולא כל הטוען טענת חזרה אכן משנן את הידוע מכבר. תאוות החידוש גדולה בדרך-כלל, אבל לא הכל משלימים את תאוותם, ויש גם דרשנים, כותבי דרושים ופרשנים הטוענים כי אין הם רוצים אלא לשנן את הידוע, או לכל היותר לחשוף את החבוי. בכל מקרה יש לבדוק את טיב עדות

הנחתומים על עיסותיהם — ובכך אני מגיע להערה האחרונה בדבריי, לבעיית החידוש, החזרה וסוגיית הפירושים המתחלפים.

מטרת המחברים היא, בלשון ר' שלמה אפרים לונטשיץ, גדול דרשני פולין בחילופי המאות ה־16-ה־17 (1550?-1619), 'להופיע ממכון שבתם בנר מצוה ותורה אור ולחדש מקור נפתח לבית ישראל, מקור מים חיים, ולדבר אל ה' סלעם ומצודתם, אשר דבריו כפטיש יפוצץ סלע ויצאו מים רבים, ותשת כל העדה מביאורים באר היטב לדלות שפוני טמוני החכמה הנעלמה' (עוללות אפרים, לובלין 1590, הקדמה). תפקיד חכמי דור ודור הוא אפוא לחדש בדברי התורה, לגרום שוב לנביעה של המקור ולגלות נעלמות. הדבר ניתן בידם, שהרי דברי האל הם 'כפטיש יפוצץ סלע' (ירמיה כג:כט). מאותו נימוק מכשיר ר' שלמה אפרים להלך גם פירושים מתחלפים משלו. דברי תורה 'נדרשים בכמה פנים כמ"ש: "גדלים מעשי ה' דרושים לכל־חפציהם" [תהלים קיא ב:], כי כל דורש ימצאו (!) רמז לכל דבריו, כמו שנפשו חפץ, בהיות שיש ע פנים לתורה כמנין יין' (שם, ח"ב, עמוד ז, מאמר סד). בעיקרו של דבר אין בדברים חידוש, ושמענו כמותם גם בדברים של בעל השמועה שלפנינו מדברי חכמי האזור שבו דן, ונמצא כמותם בכתבי חבריו, בני מקומו של ר' שלמה אפרים. יש בהם היענות לנביעה של החכם מעצמו לחדש. כותב על כך ר' שלמה אפרים:

אם לחבר איזה פוסק או מנהג כבר מלאו כל הספרים דעה כמים לים מכסים, עד אשר כמעט לא הניחו אחריהם מקום לזולתם לחדש איזה פסק או מנהג; ואם אמרתי להכניס ראשי בביאור הפרשיות ומגילות, כבר דרשו בו הראשונים כל הצורך כנודע מחיבוריהם. וא"כ אין טוב לאדם כי אם לחדש איזה דבר, או יאמר האומר ראה זה חדש הוא, לפניו לא היה חיבור נאה מספיק דרושים לכל חפציהם (שם, הקדמה — ההדגשות מאת המעתיק).

ויש בכך גם היענות לתביעת הציבור, כנשמע גם מן הדברים שלמעלה ומדבריו בחיבורו הראשון, 'עיר גיבורים', שם כותב על בני הדור המניחים חיבורים 'בקרבן זויות ואין משגיח בהם זולת אם ימצאו באיזו חיבור דרש מחודש פושט צורה למאמרים ולבש אותם בגדים אחרים, עד אשר נהפך המאמר לאיש אחר' (עיר גיבורים, באסיליאה 1580, הקדמה, ב ע"א). וכך אף מוסיף ר' שלמה אפרים בעניין מה שהוא מכנה הדרש המחודש:

ראיתי שלִימים וכן רבים עומדים לדרוש ברבים, ואין בכל דבריו אפי' רמז תוכחה שיגיד להם פשעם, רק בזמן שדורשין לעם איזו כוונה על איזו מאמר לפשוט צורה וללבוש צורה, או מדרש המקובל לעם, אז קדוש יאמר לו, והכל רצין אחריו, גם כל חלי וכל מכה, שהדורש אינו חושש אם יביא המאמר שלא כצורתו או לחסר ממנו או להפכו כפי אשר יאות לו על דרך שיחו, וכל זה שוה לו ולשומעים, כי אין מקפידין על זה רק בזמן שהכוונה החדשה בדרך נמרץ (שם, שם).

ר' שלמה אפרים כמו רבים מבני גילו ובני מקומו אינו יכול להילחם במציאות זו וגם

הוא מביא 'דרוש מחודש... בדרך נמרץ' (שם, ג ע"א), 'מדרשים מחודשים מקובלים לעם, יען אשר ראינו שבו חפיצים אנשי דורינו... כוונות ומדרשות דרושים לכל חפציהם קרוב לפשוטו חדשים מקרוב באו' (שם, ה ע"ב); אולם הוא נזהר מצד אחר 'מכוונות זרות' ומדברים ש'מכל שבעים פנים שיש לתורה אין אחד מהם שם, ודרך האמת זעיר שם זעיר שם' (שם, ה ע"ב-ו ע"א). ודאי קשה למצוא את דרך המיצוע-לחדש מבלי לעוות, לומר דבר הקרוב לפשוטו ולא מה שרחוק ממנו. הוא עצמו לא מצא כנראה דרך להגדיר או אף לתאר מהם הסימנים הפנימיים של ביאורים ש'לא הרחיקו גבולם מפשוטו' (שם, שם).

ודאי נמצאו רבים שבתרו בדרך הקלה, כמתוארת בספרו האחר:

בהיות שעל הרוב יקרה למחברים שאחד מעתיק בחיבורו הצעות לקוחות מחיבורים אחרים, אשר לא עמל בהם ולא חלה בס ידים וכותבם משמו לפעמים. גם בביאור הפסוקים והמאמרים מה שמאריך למעניתו גנוב הוא אתו, נמצא שעוטף בטלית שאינו שלו, וכן לא יעשה. והוא סיבת איחור הקץ... והעושים ספרים הרבה בודאי הם כותבים כל הדברים בשם עצמם ולא בשם אמרם, כי זהו בעצם סיבת עשיות-הרבה ספרים, שהרי שבעים פנים לתורה כמנין יין, והרי יש בנמצא ספרים לאלפים ולרכבות, אלא ודאי שכל התוספות ההם גנובים הם אצל המחברים הבאים אחריהם, ואם היו כותבים אותם בשם אמרם, א"כ שוא וחנם עמלו בוניו בו, ע"כ הם מעלימים שם אומרם, ונמצא שעשיית ספרים הרבה גורם שאין קץ נגלה... (עוללות אפרים, הקדמה).

מן הדברים האחרונים, כמו מן הראשונים, אנו נרמזים שסדנא דארעא חד הוא לעיתים. חכמי מזרח ומערב מתחבטים בבעיה מהי הדרך הראויה לדובב בה את הטקסטים הישנים. אפשר שחכמי המזרח עושים זאת באינטנסיביות מרובה יותר, הם נתבעים לדרשות מרובות יותר. על הדרשנים האשכנזים היתה מוטלת חובת דרשה רק בשבת הגדול ובשבת תשובה, אם כי היו דרשנים שדרשו בכל שבת. גם נקל לשער, שהאמצעים הננקטים אינם זהים בהכרח. שהרי אין לך יצירות כדרשה, כדרוש וכפרשנות, שמציאויות של מקום וזמן קובעות בהן והן מושפעות מתנאים משתנים, שהרי זיקתן למסוים מובהקת יותר מאשר זיקת כל תחום אחר ביצירה היהודית לגילוייה. הן פועל יוצא של הרצון, ואולי ההכרח, להעמיד זה מול זה ישן וחדש. מציאויות קונקרטיות ומציאויות ספרותיות, ששורה עליהן סאנקציה של קדושה. אולם גם מסורת של דיון, גם אמצעים שנתמסדו וגם מכלול השפעות ישירות ועקיפות גורמות לכך, שלעיתים נמצא דמיונות מפתיעים בין מה שעלה מתוך הדברים שגילה לנו ד"ר הקר ובין מה שנמצא ביצירות שנכתבו בקצה האחד של הפזורה היהודית של אותה שעה היסטורית. לעיתים בין קצה לקצה אין לך אלא כמלוא נימה. אין להתעלם, כמובן, מנימה מפרידה זו, בה מתגלה החיוניות המיוחדת של מקום ומקום, וכאן יד להיסטוריון להתגדר בו. ידיים בלתי אמונות פגיעתן רעה.